

Prof. zw. dr hab. Andrzej Sakson

Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa I AM

Instytut Zachodni

Ocena rozprawy doktorskiej mgr Marty Cichońskiej pt. *Kościół rzymskokatolicki*

w procesach integracyjnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1956,

Szczecin 2016, ss. 323

Przemiany społeczne, polityczne i gospodarcze dokonujące się na obszarze Pomorza Zachodniego w latach 1945-1956 stanowią istotny i złożony problem badawczy. Na Pomorzu Zachodnim, tak jak i na całym obszarze Ziemi Odzyskanych/Ziem Zachodnich i Polnocnych Polski dokonał się po 1945 r. niespotykany w dziejach nowożytnej Europy proces masowej wymiany ludności. Zachodzące tu procesy społeczne charakteryzują się niezwykle intensywnością i złożonością.

Kształtowanie się procesów integracyjnych, których przejawem jest tożsamość lokalna i regionalna nowych mieszkańców Ziemi Odzyskanych, napotykało na liczne przeszkody. Wybitny polski socjolog Jan Szczepański tak ujmował tę kwestię: „W procesach tych bowiem ujawniły się siły i możliwości społeczeństwa polskiego, starcie dwóch narodów i państw, dające początek zjawiskom sięgającym w głąb życia polskiego”¹.

Istotną rolę w procesach „wrašanās” „hycia u siebie” mieszkańców Pomorza Zachodniego po 1945 r. odgrywał Kościół rzymskokatolicki. Działal on w specyficznym regionie i w specyficznych warunkowaniach. Włączenie Pomorza Zachodniego w skład państwa polskiego stanowiło poważne wyzwanie. Zniszczenia wojenne, niepewność istniejących granic, co uwidoczniło się szczególnie w przypadku Szczecina, początkowy okres dwuwładzy polsko-radzieckiej, słabość polskiej administracji, tworzenie obcego systemu społeczno-politycznego, masowe migracje, zderzenie kultur oraz zmiana stosunków narodowościowych i religijnych przejawiająca się w wyrugowaniu dominujących dotychczas struktur Kościoła protestanckiego i jego wiernych na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego, to główne uwarunkowania wpływające na kształtowanie się nowych społeczności na tym

¹ J. Szczepański, *Przedmowa*, w: A. Sakson, *Mazury – społecznosci pogranicza*, Forzax 1996, s. XVI.

obszarze Nowych mieszkańców charakteryzowało często poczucie krzywdy i wrogości, tymczasowości i wykorzenia, obcości i osamotnienia, oddalenia i peryferyjności.

Celem głównym recenzowanej pracy jest „pokazanie udziału Kościoła rzymskokatolickiego w procesach integracyjnych zachodzących wśród powojennego społeczeństwa Pomorza Zachodniego” (str. 12). Autorka sformułowała podstawowe pytania badawcze, które koncentrują się wokół trzech następujących kwestii i poziomów ogólności: stosunku hierarchii kościelnej do integracji społecznej na Ziemiach Odzyskanych, ich praktycznej realizacji na Pomorzu Zachodnim oraz sposobu wpływania Kościoła na procesy integracyjne na poziomie społeczności lokalnej. Autorka na str. 109 stawia także pytania szczegółowe, np. „Czy kościół spełnił stawiane przed nim wyzwanie z punktu widzenia polskiej racji stanu?”, czy też: „Jak oceniano i korzystało z służby kleru społeczeństwo?”. W pracy znajdujemy także krótko sformułowaną hipotezę badawczą, która zakłada „znaczący wpływ Kościoła na budowanie relacji międzyludzkich” (str. 7).

Już na wstępie należy zaznaczyć, że tak zarysowany problem badawczy jest przedsięwzięciem ambitnym i wymagającym dużej erudycji, rozlicznych badań, studiów (w tym kwerend archiwalnych) i analiz. Autorka poprawnie sformułowała temat i zakres swoich zainteresowań. Chronologiczny układ pracy jest logiczny i nie budzi zastrzeżeń. Badaczka dokonała poprawnej periodyzacji okresów historycznych, które pokrywają się generalnie z poszczególnymi rozdziałami pracy. Rozprawa składa się z rozbudowanego wstępu (str. 4-61), który zawiera: przedmiot badań, terminologię, cele badawcze, zakres terytorialny i chronologiczny, przegląd literatury przedmiotu, bazę źródłową, uwagi metodologiczne oraz konstrukcję pracy. Taki układ wstępu świadczy o dojrzałości badawczej.

Analizy zawarte w poszczególnych rozdziałach pracy oparte zostały na licznych kwerendach archiwalnych przeprowadzonych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Archidiecezji Poznańskiej, Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej i Zielonogorskiej, pięciu oddziałach Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Archiwum Państwowym w Koszalinie i Szczecinie oraz w Archiwum Sekretariatu Episkopatu Polski. Autorka zapoznała się z 12 dziennikami, czasopismami i zarządzeniami z lat 1945-1956 oraz ze wspomnieniami i bogatą literaturą przedmiotu. Autorka w rzeczowy, obiektywny, kompetentny i dobrze udokumentowany sposób przedstawia zagadnienia badawcze. Tym samym uniknęła często spotykanej stronniczości (gloryfikacji bądź nieuzasadnionej krytyki) dotyczącej działalności polskiego Kościoła katolickiego.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy z nich nosi tytuł *Charakterystyka procesów integracyjnych na Pomorzu Zachodnim po II wojnie światowej (1945-1956)* i zawiera charakterystykę (genezę i przebieg) procesów integracyjnych oraz ukazuje czynniki wpływające na proces integracji i dezintegracji społecznej w analizowanym regionie. Rozdział drugi dotyczy stosunku hierarchii Kościoła katolickiego do procesów społecznych na Pomorzu Zachodnim. Autorka przedstawia aktywność Piusa XII, A. Illonda, S. Wyszynskiego, rządców, administratorów i wikariuszy generalnych. Rozdział trzeci poświęcony jest ogólnej sytuacji Kościoła katolickiego na Ziemi Szeześcińskiej i Lubuskiej. Wiele miejsca autorka poświęca działalności charytatywnej, charakterystyce środowiska duchownych, ruchowi „księży-patriotów” oraz specyficznym organizacjom katolickim. Kolejny rozdział ukazuje codzienną pracę duszpasterską wobec wiernych (działalność propagandowa, prasa, duszpasterstwo dzieci i młodzieży, obchody świąt i rocznic oraz stosunek do „innowierców”). Ostatni, piąty rozdział nosi krótki tytuł *Specyfika zjawisk społecznych* (wzrost w opiniiach księży, patologie, metody pracy duszpasterskiej, itp.).

W zakończeniu znajdujemy najistotniejsze wnioski wynikające z badań. W pracy pomieszczone są liczne i interesujące aneksy oraz bibliografia.

O wysokich walorach warsztatowych i umiejętnościach analitycznych autorki świadczą oryginalne rozważania dotyczące charakterystyki środowiska księży na Pomorzu Zachodnim. Na uwagę zasługują analizy o charakterze socjologicznym dotyczące tego zagadnienia (str. 130-159) w tym liczne tabele i wykresy. Interesujące są także rozważania o ruchu „księży-patriotów” (str. 159-174), analiza prasy katolickiej (str. 185-202) oraz kwestie dotyczące nauczania religii, duszpasterstwa młodzieży (str. 237-254) oraz mniejszości religijnych (str. 272-288). Praca napisana jest dobrym stylem, co warto jest podkreślić.

Interesująca praca Marty Cichońskiej skłania również do uwag natury ogólnej jak i szczegółowych.

Autorka w oparciu o prace ezolowych polskich przedstawicieli socjologii Ziemi Zachodnich i Północnych (ZZiP), właściwie definiuje pojęcie integracji społecznej, w tym jej specyfikę na Ziemiach Zachodnich i Północnych (ZZiP). Słusznie zwraca uwagę, że jest to proces ciągły (str. 59). Wyodrębnia dwa typy integracji (wewnętrzny i zewnętrzny – str. 188). W pracy brak jest natomiast rozróżnienia na obiektywne i subiektywne aspekty (czynniki) integracji i dezintegracji społecznej. Szerzej na ten temat piszę w cytowanej przez autorkę pracy pt.

Procesy integracji i dezintegracji społecznej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po 1945 roku pomieszczonej w tomie zbiorowym pn. *Pomorze – trudna ojczyzna?* (szkoda, że w przypisach i bibliografii autorka nie unieszcza, tak jak to czyni w przypadku innych prac, podtytułu tej pracy, tzn.: *Kształtowanie się nowej tożsamości 1945-1995*, Poznań 1996, str. 143-145). Uwzględnienie tych dwu czynników przyczyniłoby się do pogłębienia analizy badanych procesów społecznych.

W pracy niewystarczająco uwzględnione są wskaźniki integracji. Na stronie 10 autorka wymienia: kościół, szkołę, ośrodki kultury, administrację, małżeństwa mieszane oraz upływ czasu i zakład pracy. Temu ostatniemu czynnikowi, niezmiernie istotnemu poświęca jedynie 10 linijek (str. 57). Autorka nie wspomina i nie charakteryzuje innych, istotnych wskaźników, takich jak np. czas wolny w tym sport czy też rolę garnizonów Wojska Polskiego.

Stacjonowanie rozlicznych jednostek wojskowych w wielu miejscowościach Pomorza Zachodniego wpłynęło w istotny sposób na poczucie stabilizacji (inną kwestią jest osadnictwo wojskowe o którym pisze autorka). Na marginesie należałoby wspomnieć o roli garnizonów Armii Czerwonej/Radzieckiej w życiu wielu społeczności lokalnych (nie tylko o „zamkniętym garnizonie” w Bornem Sulnowie, ale np. w Szczecinku, Kołobrzegu, Swinoujściu czy Nowogardzie).

2. Pisząc o procesach integracji społecznej autorka wyróżnia także procesy adaptacji. Wspomina także o zjawisku asymilacji. Na gruncie socjologii Ziemi Zachodnich wyróżniany jest następujący układ: adaptacja (do przestrzeni geograficznej i klimatycznej, społeczna, kulturowa, itp.) - stabilizacja (kojarzona z reguły z upływem czasu) oraz - integracja (rozumiana najczęściej jako wyrównywanie i tworzenie się nowych wzorów zachowań społecznych i procesów integracji). Zjawiska asymilacji dotyczą przyjmowania norm kulturowych większości. W przypadku ZZiP dotyczą one polonizacji (dobrowolnej lub pod przymusem) żyjących tam mniejszości narodowych i etnicznych (np. autochtonów opcji niemieckiej, Ukraińców czy Lemków).

3. Charakteryzując procesy dokonujące się po 1945 r. na ZZiP należałoby wspomnieć o licznych procesach ruraryzacji miast czy też o fakcie chowania zmarłych w dawnych miejscach pochodzenia (dotyczy to Ziemi Dawnych/Polski Centralnej. Kresowianie byli pozbawieni takich możliwości).

4. Charakteryzując poszczególne grupy ludności uczestniczące w procesach integracyjnych, autorka używa ogólnego pojęcia „przesiedlency” (str. 7 i następne). Do grupy tej zalicza „osadników” (w tym z Polski Centralnej, z Kresów Wschodnich – str. 9, osadników wojskowych oraz wyróżnia za Cz. Osękowskim cztery podgrupy osadników z Polski Centralnej – str. 32). Wymienia także „repatriantów” np. str. 29 oraz „reemigrantów”, „wygnanców” i byłych robotników przymusowych.

Szkoda, że autorka nie przyjęła ugruntowanego już w literaturze następującego podziału: dawni mieszkańcy (Niemcy i autochtoni/ludność rodzima), przesiedlency (osadnicy), wysiedlency z Kresów Wschodnich II RP (repatrianci), reemigranci, głównie z Europy Zachodniej i Południowej, mniejszości narodowe i etniczne (głównie Ukraińcy i inne mniejszości) oraz wojska radzieckie (jako odrębna grupa). Taki podział umożliwiłby bardziej wnikliwą analizę, przy uwzględnieniu faktu, że w każdej z w/w grup wyróżnić można różne podgrupy.

W interesującym schemacie kierunków oddziaływania Kościoła w procesach integracyjnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1956 (str. 9) autorka nie wyróżniła mniejszości narodowych i etnicznych (utożsamiając je prawdopodobnie z uwzględnionymi mniejszościami religijnymi). Wyróżnia tam także dwie generalnie tożsame grupy: „Osadników z Kresów Wschodnich” i „Repatriantów z ZSRR”, przy zachowaniu takiego podziału należałoby wspomnieć że w przypadku tej ostatniej grupy chodzi o „repatriantów” np. z Kazachstanu lub Sybiraków (większość z nich pochodziła z Kresów Wschodnich II RP).

5. Nie bez znaczenia teoretycznego i politycznego jest kwestia zamiennego używania przez autorkę pojęcia „Ziemie Odzyskane” (w większości pracy), a kiedy indziej „Zw. Ziemie Odzyskane” (np. na stronach: 6, 12, 16, 27, itd.) lub też używania tego pojęcia w różnym zapisie na jednej stronie (np. str. 16, 83). Rzecz idzie nie o sprawy językowo-semantyczne ale fundamentalne. O znaczeniu tej kwestii pisał dobitnie Janusz Jasiński w opracowaniu pt. *Kwestia pojęcia Ziemie Odzyskane* opublikowanym w cytowanej przez autorkę pracy zbiorowej pt. *Ziemie Odzyskane Ziemie Zachodnie...* na stronach 15-26. Podobny „zabieg” stosuje autorka przy pojęciu Ziemie Zachodnie i Północne (np. str. 39 - dwie różne pisownie) polska myśl zachodnia (np. str. 72) lub autochtoni (str. 36). Od autorki rozprawy na temat Pomorza Zachodniego jako części Ziemi Odzyskanych oczekiwalbyśmy precyzji, tzn. opowiedzenia się za taką lub inną argumentacją i filozofią rozumienia tych pojęć. Autorka marginalnie traktuje kwestię ideologii „odzyskanych”: ziem (ZZiP), ludzi (autochtonów)

i kościołów poewangelickich na Pomorzu Zachodnim, w tym osvajanie krajobrazu kulturowego.

6. Szkoda, że autorka charakteryzując zakres terytorialny pracy, tj. szeroko rozumianego Pomorza Zachodniego (poźniejsze województwa: szczecińskie, koszalińskie, zielonogórskie/gorzowskie) nie zamieściła map ukazujących często zmieniające się granice administracji państwowej/samorządowej i kościelnej. (m.in. w 1945 r., 1946-1947 r., 1950 r.) Ułatwiłoby to lekturę pracy.

7. Analizując wydarzenia oraz procesy dokonujące się w latach 1945-1956 autorka nie dostrzega lub marginalnie traktuje takie wydarzenia jak Sprawę w Gryficach (por. m.in. P. Benken, *Wypadki gryfickie 1951*, Szczecin 2014), skutki realizacji Planu 6-letniego (por. m.in. R. Skobelski, *Ziemia Zachodnie i Północne Polski w okresie realizacji planu sześciennego 1950-1955*, Zielona Góra 2002) czy też duszpasterstwo kapelanów wojskowych oraz problem zborów niepolskich Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego.

8. Autorka zapoznana się z obszerną literaturą przedmiotu (bibliografia obejmuje ogółem 397 pozycji). Tytułem uzupełnienia warto zwrócić uwagę na następujące prace:

8.1. Sprawy wyznaniowe dotyczące Pomorza Zachodniego:

- Ks. J. Staszewski, *Ksiądz Alojzy Pilut TChr i jego współpracownicy w świetle raportów Urzędu Bezpieczeństwa w Stargardzie w latach 1946-1951*, w: *Stargard w latach 40 i 50. XX wieku. Problemy społeczno-gospodarcze i polityczne*, red. J. Aniszewska, M. Michałek, Stargard 2009, str. 143-158;

- S. Wozniak, *Kształtowanie się tożsamości religijnej na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku...*, w: *Ziemia Lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu*, pod red. T. Nudzyński, M. Turczek, Zielona Góra 2015, str. 321-332.

- R. Zaradny, *Władza i społeczność Zielonej Góry w latach 1945-1975* (materiał 2, podrozdział 2.2 pt. *Stosunki z kościołem* – str. 278-322), Zielona Góra 2009;

- R. I. Rogowska, *Polityka polskich władz komunistycznych wobec kościoła rzymsko-katolickiego*, Wrocław 2013;

- R. Michałek, *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945-1956)*, Warszawa 2002.

- A. Rykala, *Mniejszości religijne w Polsce: geneza, struktury przestrzenne i tożsamości*, Łódź 2011;

8.2. Problemy integracji na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej:

■ E. Sinolarkiewicz, *„Przerwana” tożsamość. Odtwarzanie i tworzenie tożsamości w społecznościach postmigracyjnych*, Poznań 2010.

- A. Wylegała, *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie) pamięci społecznej*, Toruń 2014 (w aneksie pracy znajduje się interesujące zdjęcie z Huty Szklanej koło Krzyża, które ukazuje kapliczkę postawioną przez Kresowiaków. Pod figurą Matki Bożej znajduje się kamienna płyta ze znamiennym napisem: *Najświętsza Matko błogosław nam na odzyskanej Ziemi Polskiej 1946*);

- B. Halička, *Polski Dzikie Zachód. Przymusowe migracje i kulturalne osvajanie Nadodrza 1945-1948*, Kraków 2015.

8.3. Mniejszości narodowe w tym na Pomorzu Zachodnim:

- Z. Romanow, *Ludność niemiecka na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945-1947*, Słupsk 1992;

- Z. Romanow, *Polityka władz polskich wobec ludności rodzimej Ziemi Zachodnich i Północnych w latach 1945-1960*, Słupsk 1999;

- R. Drozd, *Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997;

■ R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*, Warszawa 2001;

- H. Rybicki, *Nazywano ich Słowianami*, Słupsk 1995;

- H. Rybicki, *Nazywano ich Słowianami. Wybór źródeł*, Cidańsk-Wejherowo 2003;

- J. Halačida, *Ukraińcy na Zachodnich i Północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Warszawa 2002.

8.4. Wybrane zagadnienia dotyczące Pomorza Zachodniego:

- P. Szule, *Propaganda stalinowska na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 2015;

- D. A. Rymar, *Gorzów – stolica Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2015.

- J. Dudź, *Armia Czerwona w powiecie szczecineckim w 1945 roku w raportach urzędników powiatowych* w: *Armia Czerwona Radziecka w Polsce w latach 1944-1993*, red. K. Filip, M. Golon, Borne Sulinowo-Bydgoszcz-Gdańsk 2014, str. 13-23;

- H. Mordawski, *Ziemie Odzyskane 1945-1956*, Brzeźnia Łąka 2015.

9. W pracy znajduje się niewielka liczba usterek i błędów. Głównie w zapisach prac. Tytułem przykładu podaje numery opracowań podane w bibliografii: 45-46, 72, 121-122, 126-127, 148, 179, 180, 215, 219, 282.

Przedstawione powyżej uwagi nie wpływają na całokształt pozytywnej oceny rozprawy. Jest ona ambitną i stojącą na wysokim poziomie merytorycznym monografią, która zasługuje na publikację.

Podsumowując stwierdzam, że praca mgr Marty Cichońskiej odpowiada warunkom stawianym rozprawom doktorskim. Wnoszę o jej przyjęcie i dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Andrzej Salun

Poznań, dnia 15 kwietnia 2016 r.